

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.1.04
УДК 343.827

*Степанюк А. Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділом дослідження
проблем кримінального та
кримінально-виконавчого права
Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності
імені В. В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0002-0877-6319*

ПРАВОВИЙ СТАН КАРАНОСТІ

У науці кримінального права караність розглядається як загроза застосування покарання, як властивість потенційної кримінальної відповідальності. На відміну від такого підходу ми вважаємо, що правовий стан караності є складовою частиною реальної кримінальної відповідальності, результатом втілення у життя державного примусу, фактичним обмеженням прав і свобод засудженого під час відбування покарання, призначеного за обвинувальним вироком суду. Дослідженню цього правового феномену, який має місце під час відбування покарання, у науці кримінального і кримінально-виконавчого права до цього часу належна увага не приділялась. Поняття правового стану караності і правового статусу засуджених не співпадають. У правовому стані караності можна розглядати дві складові: правову і моральну. Правова полягає у наявних у реальній дійсності обмеженнях прав і свобод засудженого, які передбачені кримінальним законом і обвинувальним вироком суду, і за якісні і кількісні параметри цих обмежень, органи і установи, уповноважені на виконання вироку, не повинні виходити через обов'язковість вироку суду. Моральна складова стану караності знаходить свій прояв у тих прикрощах, муках, стражданнях, яких зазнає покарана особа у результаті застосування державного примусу під час відбування покарання. Європейські в'язничні правила, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели), виходять з того, що обвинувальний вирок суду, який передбачив ув'язнення, уже завдав страждань, тому тюрмна адміністрація не повинна під час поводження з ув'язненими посилювати їх страждання шляхом додаткових обмежень прав і свобод. Якщо у міжнародних документах йдеться про поводження з ув'язненими, то у вітчизняному кримінально-виконавчому законодавстві регулюється виконання покарань. Виконання покарань і поводження із засудженими між собою не співпадають не тільки за формою, але й за змістом. В Україні не повинно бути органів і установ виконання покарань, а мають бути органи і установи виконання вироку суду. На зміну виконанню покарань із реалізацією державного примусу у позасудовій діяльності має прийти поводження із засудженими, яке передбачає підтримку осіб, вже покараних обвинувальним вироком суду, врахування особливостей різних

категорій правопорушників з метою найбільш ефективного задоволення їх потреб; надання засудженим соціальної допомоги для полегшення реінтеграції у вільне суспільство після звільнення.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; караність; правовий стан; обмеження прав і свобод; відбування покарання; страждання.

Постановка проблеми. Вітчизняні криміналісти поділяють кримінальну відповідальність на три види: потенційну, конкретизовану і реальну. В межах потенційної кримінальної відповідальності розглядається караність, як загроза застосування покарання. Однак сучасні словники української мови тлумачать караність як стан, у якому вже перебуває покараний, а не як можливість у майбутньому застосувати обмеження прав і свобод. Саме тому правовий стан караності повинен аналізуватися не стільки у потенційному вимірі, скільки у конкретизованому і реальному прояві кримінальної відповідальності. У свою чергу кримінальна відповідальність, як застосований державний примус, становить собою не тільки обмеження прав і свобод засудженого, але й завдає страждань покараному, тобто караність має як правову, так і моральну складову. Якісні і кількісні параметри караності задаються відповідно кримінальним законом і обвинувальним вирок суду. Правовий стан караності не може бути змінений у позасудовій діяльності органів та установ, уповноважених виконувати обвинувальний вирок. В Україні – це органи і установи виконання покарань, яким Кримінально-виконавчий кодекс надає можливість додатково обмежувати права і свободи засуджених. Такий підхід є неприпустимим, оскільки вирок суду є стабільним і обов'язковим для виконання по всій

території України. До того ж однією із засад, закріплених у Кримінальному процесуальному кодексі, є недопустимість погіршення правового становища засудженого у наступній порівняно з попередньою стадії кримінального провадження (ст. 437). У правовий стан караності, тобто в обмеження прав і свобод, які визначені у конкретизованому (індивідуалізованому) виді кримінальної відповідальності, у подальшому додатково коректив ніхто (крім суду) не повинен привносити. Додаткові обмеження прав і свобод зумовлюють і додаткові страждання покараних. Такі міжнародні документи, як Європейські в'язничні правила, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели), виходять з того, що обвинувальний вирок суду, який передбачив ув'язнення, уже завдав страждань, тому тюремна адміністрація не повинна під час поводження з ув'язненими посилювати їх страждання шляхом додаткових обмежень прав і свобод. Якщо у міжнародних документах йдеться про поводження з ув'язненими, то у вітчизняному кримінально-виконавчому законодавстві регулюється виконання покарань. Виконання покарань і поводження із засудженими між собою не співпадають не тільки за формою, але й за змістом. В Україні не повинно бути органів і установ виконання покарань, а мають бути органи і установи виконання вироку суду.

На зміну виконання покарань із реалізацією державного примусу у позасудовій діяльності має прийти поведження із засудженими, як надання соціальної допомоги, підтримки покараних.

Зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Ця наукова стаття виконана в рамках фундаментальної теми дослідження «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні», яка виконується у Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості з'ясування поняття «правового стану караності» насамперед обумовлені тим, що у статті 3 Кримінального кодексу про караність йдеться у контексті кримінальної відповідальності. Ця обставина викликала необхідність звернутися до найбільш вагомих досліджень вітчизняних криміналістів у цій царині. Так, зокрема, фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності дослідив Ю. В. Баулін. Загальну теорію визначення караності кримінальних правопорушень розробив Ю. А. Пономаренко. Безумовно, ці напрацювання є вагомим внеском у теорію кримінального права. Разом із тим, у кримінальному й у кримінально-виконавчому праві ще не було наукових розвідок правового стану караності. На відміну від цього у теорії права і в окремих галузевих науках питанню визначення «правового стану» та його місцю серед інших правових понять приділяли увагу зокрема такі вчені, як А. Г. Анан'єв, К. В. Бондаренко, В. В. Груздев, Ю. С. Новікова,

О. В. Парфенов, О. В. Пермяков, О. Л. Сіманов, С. А. Храпунова, Л. А. Чеговадзе та ін.

Звернення до монографій і наукових статей, присвячених характеристиці кримінальної відповідальності, караності і правового стану, дозволило використати методологію аналізу і синтезу для першого у вітчизняному кримінальному і кримінально-виконавчому праві дослідження правового стану караності

Постановка завдання. Метою даної статті є привернення уваги наукової спільноти і практичних працівників до визначеності правового стану караності кримінальною відповідальністю, співвідношення досліджуваного феномену з правовим статусом засуджених, з виконанням вироку і виконанням-відбуванням покарання, розмежування виконання покарання і поведження із засудженими.

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Кримінального кодексу України «Законодавство України про кримінальну відповідальність» у частині 3 містить норму, згідно з якою «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Кримінальне законодавство оперує такими категоріями, як кримінальна відповідальність, караність, а також визначає поняття покарання, при цьому караність і покарання входять у зміст кримінальної відповідальності.

На думку Ю. В. Бауліна, «кримінальна відповідальність – це встановлений Кримінальним кодексом України захід державного примусу, що застосовується за обвинувальним вироком суду як відплата (кара) особі, яка вчинила злочин, і

становить собою обмеження в реалізації прав і свобод такої особи, що здійснюється відповідними органами, установами та службовими особами». Академік вважає, що є три види кримінальної відповідальності: потенційна, конкретизована (індивідуалізована) і реальна.

Потенційна кримінальна відповідальність – це загроза щодо обмеження прав і свобод будь-кого і кожного, хто здатний бути суб'єктом певного виду злочину. Потенційна кримінальна відповідальність встановлюється парламентом у формі закону про кримінальну відповідальність.

Конкретизована (індивідуалізована) кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду з призначенням покарання чи звільненням засудженої особи від призначення чи відбування покарання і припиняється (за загальним правилом) з дня звернення обвинувального вироку суду до виконання.

Реальна кримінальна відповідальність – це вид і міра обмежень в реалізації прав і свобод засудженої особи, що здійснюється органами та установами, уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду, а також відповідними органами і службовими особами відносно осіб, які визнаються такими, що мають судимість після відбуття покарання. Реальна кримінальна відповідальність починається з дня звернення обвинувального вироку суду до виконання, існує протягом строку перебування винної особи в кримінально-правових відносинах з державою і припиняється з дня закінчення цих відносин, за загальним

правилом, з дня погашення чи зняття судимості із засудженої особи [1].

Потенційну кримінальну відповідальність криміналісти розуміють також і як караність. У науці кримінального права караність характеризується як загроза застосування покарання за злочин, що міститься в кримінально-правових санкціях. Як потенційне покарання караність визначається за спеціальними правилами, до яких відноситься, зокрема, визначення переліку (системи) видів покарань), спрямованих виключно проти законних прав або свобод особи; обмеження особи в реалізації цього права чи свободи; допустимість обмежень в їх реалізації на підставі Конституції чи міжнародно-правових актів у галузі прав людини; переважання карального змісту над превентивним [2, с. 29].

Частина 1 статті 50 Кримінального кодексу України визначає покарання як захід державного примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Таким чином, виходить, що кримінальна відповідальність, караність, покарання одно порядкові правові феномени, які характеризуються єдністю своєї сутності – кари, що проявляється в обмеженні прав і свобод засуджених. Порівняно з поняттям покарання поняття кримінальної відповідальності і караності носять більш широкий, абстрактний характер. На додаток, з одного боку об'єднує їх така ознака, як загроза застосування, потенційність, з іншого характерні особливості кримінальної відповідальності і караності

знаходять свій прояв у практичній площині при застосуванні покарання.

Поняття кримінальної відповідальності і караності є більше науковими абстракціями, якими оперують науковці у галузі кримінального права. На відміну від цього покарання є не стільки результатом узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності, скільки неминучим реальним, а не абстрактним, наслідком вчиненого правопорушення, відплатою за нього, згідно з обвинувальним вироком суду. При цьому особа, до якої застосоване покарання, є покараною, вона знаходиться не у потенційному, а у конкретизованому правовому стані караності, зазнає реальних обмежень своїх прав і свобод.

На нашу думку, кримінальне і кримінально-виконавче право не можуть обмежитись характеристикою караності як потенційної загрози покаранням, як це зробив Ю. А. Пономаренко [2]. Караність – це також і реальний, а не тільки потенційний стан. Стан караності невіддільний від відбування покарання, від реальної кримінальної відповідальності.

Стан караності як феномен, об'єктивно притаманний, особам, що відбувають покарання, безумовно, є цікавим як для науковців у галузі кримінального і кримінально-виконавчого права, так і для практичних працівників, персоналу органів та установ виконання покарань.

Дослідження правового стану караності має виступати методологічним інструментом для аналізу як кримінальної відповідальності, покарання, так і правового статусу за-

судженого. До того ж правовий стан караності набуває свого змісту в межах інституту судимості. Правовий стан караності пронизує потенційну, конкретизовану і реальну кримінальну відповідальність.

Таким чином, застосування покарання породжує стан караності, тому що караність – це стан, за значенням караний; допустимість, застосовність покарання [3, с. 523]. В свою чергу термін «стан» є багатозначним, але у даному випадку необхідно звернути увагу на визначення стану, як обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває, існує; ситуація, зумовлена певними обставинами, умовами. Сукупність ознак, рис, що характеризують предмет, явище в даний момент відповідно до певних вимог... [3, с. 1383]. Про те, що ув'язнення означає саме стан особи, позбавленої волі в результаті засудження за вчинене правопорушення, йдеться, зокрема, у Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі [4].

Завданням науки кримінально-виконавчого права є з'ясування сутності правового стану караності з тим, щоб розробити механізм, який дозволить успішно втілювати у життя волю законодавця стосовно покараних осіб.

Предмет регулювання кримінально-виконавчого законодавства окреслений у частині 1 ст. 1 КВК, де сказано, що «кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань». Отже предметом регулювання кримінально-виконавчого законодавства є порядок і умови виконання та відбування криміналь-

них покарань». У зв'язку з цим одразу виникає питання наскільки чітко визначений предмет регулювання? Що ж таке «порядок»? Виявляється, що це теж багатозначна категорія. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови дає аж вісім визначень слова «порядок», а саме: 1. Стан, коли де-небудь чисто прибрано, всі речі на своїх місцях, чистота, лад; 2. Стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил; і т.ін.; упорядкованість, лад; Злагодження, узгодженість у діях, організованість. 3. Державний, суспільний лад, устрій; 4. Певна послідовність, черговість чого-небудь; 5. Спосіб виконання, метод здійснення чого-небудь; 6. Певний спосіб шикування війська, військових підрозділів; 7. Класифікаційна категорія в ботаніці, що об'єднує споріднені родини; 8. Числова характеристика багатьох математичних об'єктів [3, с. 1074]. Таким чином, розуміння порядку у перших двох визначеннях з восьми можливих саме, як «стану», на наш погляд, також зумовлює необхідність розглядати стан (як предмет правового регулювання) у якості наріжного каменю досліджень у царині кримінально-виконавчого права з тим, щоб з'ясувати, зокрема, роль і значення правового стану карності.

На сьогодні серед чисельних міжнародних документів, де йдеться про засуджених, найбільш відомими міжнародними стандартами присвяченими поведженню з ув'язненими і застосуванню пробації є Мінімальні стандарти ООН стосовно поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели), Європейські в'язничні правила, Мінімальні

стандартні правила ООН стосовно заходів не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила), Правила Ради Європи про пробацію.

Одразу варто звернути увагу на те, що у міжнародних документах не застосовується відоме вітчизняному кримінально-виконавчому праву словосполучення «виконання кримінальних покарань». Міжнародні стандарти містять рекомендації, як бажано поводитися з ув'язненими (правопорушниками). Так, у правилі 13 Токійських правил вказується, що в межах режиму поводження з правопорушниками необхідно розробляти різні методи, такі, як індивідуальна робота, групова терапія, програми за місцем проживання, врахування особливостей різних категорій правопорушників з метою найбільш ефективного задоволення потреб правопорушників [5].

Виникає питання, наскільки співвідносяться між собою «виконання покарання» і «поводження з правопорушниками»? Згідно Великому тлумачному словнику сучасної української мови виконання – це дія за значенням виконати, виконувати. В свою чергу виконувати – це «здійснювати що-небудь, реалізувати завдання, наказ, задум і т. ін., проводити в життя [3, с.137]. Поняття покарання визначено у частині 1 статті 50 Кримінального кодексу України. Якщо керуватися цими визначеннями, то виконувати покарання – це втілювати у життя захід державного примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину. Реалізація задуму покарання полягає в передбаченому законом і обвинувальним вироком

суду обмеженні прав і свобод засудженого.

Як уже було зазначено вище, у частині 1 статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України закріплено, що «кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань», а це означає, що КВК регламентує процедуру виконання покарань, тобто лише форму, адже форма – це «суворо встановлений порядок у будь-якій справі» [3, с. 1543].

Що стосується з'ясування змісту «поводження з правопорушниками», то розкрити його на нашу думку не можливо через категорію «порядок». Цитований вище словник тлумачить термін поведження як певну поведінку, спосіб або характер дій; обходження з ким-небудь, ставлення до когось [3, с. 1000].

Як видається, різницю між «виконанням покарання» і «поводженням з правопорушниками» необхідно шукати не тільки у відмінності термінології (тобто у формі), але й у відмінностях підходів до правопорушника, у сфері впливу на нього (у змісті відповідної діяльності): у першому випадку йдеться про застосування державного примусу, коли особа, до якої застосовується цей метод державної влади, тобто фізичний, психічний і організаційний вплив, змушена поводитись всупереч своїй волі і бажанням через застосовані до неї право обмеження особистого, майнового і організаційного характеру, інших варіантів їй не дано, вона, власне, є об'єктом примусу; у другому – про метод підтримки правопорушників, систему прийомів переконання, яка впливає на емоційну, вольову, ціннісну, сві-

тоглядну сторону свідомості засуджених [6].

Як уявляється, дослідження діяльності органів та установ виконання покарань неможливе без глибокого фахового аналізу стану караності як необхідного елементу відбування покарання. При характеристиці караності не можна обмежуватись лише тим, щоб бачити її як потенційну загрозу застосування покарання. При застосуванні покарання як заходу державного примусу, що здійснюється органами та установами, уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду, засуджений зазнає кари, яка проявляється в обмеженні прав і свобод, а це означає, що покарання відбуває покарання. Відбування винним призначеного йому судом покарання є третьою найбільш типовою формою реалізації кримінальної відповідальності [7, с. 31]. Відбувати, як визначає Великий тлумачний словник сучасної української мови, це виконувати протягом певного строку яку-небудь повинність, обов'язок; переносити кару, страждання, терпіти [3, с. 165].

Стан караності необхідно розглядати як самостійний феномен кримінального і кримінально-виконавчого права, як складову частину відбування покарання. При цьому характеристику буття суб'єктів відбування покарання необхідно здійснювати через їх стан караності. Дослідження стану караності необхідно для з'ясування порядку виконання обвинувального вироку і умов відбування покарання як статичних і динамічних процедур.

Отже, застосоване судом покарання, обмежуючи права і свободи засуджених, породжує під час відбу-

вання покарання правовий стан караності, якому іманентно притаманні страждання, а страждання є станом протилежним діяльності, коли перетерплюються біль, хвороби, горе, смуток, страх, туга і тривога [8]. Правовий стан караності, який має місце під час відбування покарання, невіддільний від страждань, яких завдає застосоване покарання. Караність, таким чином, має як правовий, так і моральний аспекти.

У кримінальному праві аксіомою є те, що застосоване покарання завжди супроводжується стражданнями. Однак у оцінці притаманних покаранню страждань є різні точки зору. Так, знаний фахівець у галузі кримінального права М. С. Таганцев відмічав, що оскільки покарання є виразом юридичного відношення, що виникає між державою і злочинцем, то до царини покарання можуть бути віднесені тільки юридичні наслідки злочину, які змінюють права і юридичні інтереси покараного. Що ж стосується фізичних страждань, хвороб, матеріальних позбавлень, яких зазнає винуватець, і які витікають зі злочину, то вони не є покаранням в юридичному сенсі. На тій же підставі необхідно відділити від покарання моральні муки, докори сумління [9, с. 5–6]. Такий підхід розмежовував покарання і страждання, право і мораль, показував, що вони знаходяться у різних площинах. Проголошувалось, що фізичні і моральні страждання слід визнавати наслідком вчиненого злочину, які заслужив злочинець, що вони виходять за межі покарання і правників взагалі не повинні цікавити.

З часом підхід науковців до оцінки співвідношення покарання і страждань принципово змінився.

Так, професор Б. С. Утєвський виходив із того, що ознакою покарання, яка відрізняє його від інших заходів державного примусу, є неминуче заподіяння злочинцю певного чуттєвого для нього страждання. Покарання він визначав, як застосований судом до злочинця публічний захід державного примусу, який причиняє певне страждання і знаходить свій вираз у осуді від імені держави злочину і злочинцю [10, с. 218].

М. Д. Шаргородський звернув увагу на те, що покарання є неминучою причиною страждань особи, до якої воно застосовується. Саме ця властивість є необхідною ознакою покарання, робить його карою. У результаті того, що покарання спричинює страждання, воно об'єктивно і неминуче психічно впливає на злочинця і на оточуючих, здійснюючи загальний і спеціальний превентивний вплив, тому що, як злочинець, так і інші особи не бажають наражатися на те страждання, яке покарання неминуче притягує за собою і яке є самим змістом покарання [11, с. 199].

З висновком про те, що страждання є неминучою властивістю покарання погоджувався й А. А. Піонтковський [12, с. 27].

У сучасній теорії кримінального права при обґрунтуванні необхідності застосування покарань одним із висхідних постулатів, основоположним твердженням є те, що покарання завдає засудженим страждань. Криміналісти стверджують, що кара є властивістю будь-якого кримінального покарання і що кожне покарання спричиняє моральні страждання різного ступеня – ганьбу, сором перед суспільством та своїми близькими [7, с. 321–322].

Як видається, такий підхід у кримінальному праві зберігатиметься і у майбутньому. Так, у ст. 1.2.6. Проекту нового Кримінального кодексу сформульований принцип гуманізму, згідно з яким «покарання та інші кримінально-правові засоби не мають на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність», тобто покарання має бути несумісним з фізичними стражданнями. Разом із тим, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови страждання має вияв фізичного чи морального болю. Страждати – зазнавати сильного фізичного болю, мучитися від нього. Відчувати наслідки чого-небудь (переважно негативного). Зазнавати моральних мук, переживань. Зазнавати утисків, переслідування. Зазнавати шкоди, збитків [4, с. 1399]. Отже, не маючи на меті завдання засудженим фізичних страждань, проект КК про моральні муки страдників нічого не говорить, тим самим припускаючи можливість завдання застосованим покаранням морального болю. Як красномовно сказав один із розробників проекту КК Ю. А. Пономаренко, «міра тих страждань, яких заподіює покарання, повинна бути адекватною мірі тієї шкоди, яку заподіяв злочин» [13]. Це позиція науковців у галузі кримінального права. Між тим, у роботах більшості психологів страждання тлумачиться, як стан, що загрожує здоров'ю людини, який приводить до неврозів і психозів [14]. Страждання іманентно притаманне покаранню і хоча проект КК вказує, що покарання не має метою завдання фізичних страждань, але моральні страждання покараному однозначно завдаються, що одноча-

сно спричинює загрозу психосоматичному здоров'ю людини, а це і є фізичними стражданнями.

Покарана особа, відбуваючи покарання, зазнає прикрих, неприємних, небажаних наслідків. При цьому страждання, прикрощі, обмеження прав і свобод, що характерні для правового стану караності, не можуть бути свавільними. Перепоною свавілля у ставленні до засуджених слугують насамперед міжнародні стандарти поводження з засудженими, а також національне законодавство, які дають уявлення про можливе мірило обмеження прав і свобод засуджених.

Однак в Україні на практиці нормативні стандарти обмеження прав людини доповнюються застосуванням обмежень прав і свобод засуджених у діяльності органів і установ виконання покарань. При цьому якісні і кількісні параметри стану караності задаються кримінальним законом і вироком суду, коли проявляється потенційна і конкретизована (індивідуалізована) кримінальна відповідальність, а у реальній кримінальній відповідальності органи і установи виконання покарань (які Ю. В. Баулін вірно, не формально, а по суті) називає органами і установами, уповноваженими на виконання вироку суду, не повинні виходити за межі тих обмежень, які визначені в обвинувальному вирокі, у своїй позасудовій діяльності. На наш погляд, цінність даного твердження полягає в тому, що, по-перше, йдеться про органи та установи, уповноважені на виконання вироку, а не про органи і установи виконання покарань; і, по-друге, що вид і міра обмежень в реалізації прав і свобод засуджених, ви-

значена вироком суду, за межі якого ніхто не має права вийти, через його обов'язковість до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України (ст. 13 Кримінального процесуального кодексу України), що є важливою складовою правової визначеності.

Для реалізації кримінальної відповідальності, тобто для обмеження прав і свобод засудженого необхідна певна послідовність процесуальних дій. Механізм застосування покарання можна прослідкувати за таким алгоритмом: спочатку необхідно на законодавчому рівні визначитися, що таке покарання (це відображено у ст. 50 КК), у чому полягає кара, характерна для відповідного виду покарання, тобто його зміст, а саме які обмеження прав і свобод у якісному і кількісному вимірі можна застосовувати (ст. ст. 53-64 КК) (потенційна кримінальна відповідальність). Далі настає черга кримінального провадження: досудового розслідування і судового провадження, які є процесуальними діями у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Результатом цих процесуальних дій є призначення покарання на засадах, визначених розділом XI КК України. Це означає, що суд при призначенні покарання має дотримуватися як вимог кримінального закону, так і враховувати вимоги Кримінального процесуального кодексу (конкретизована (індивідуалізована) кримінальна відповідальність). Однією із засад, закріплених у КПК, є недо-

пустимість погіршення правового становища засудженого у наступній порівняно з попередньою стадією кримінального провадження (ст. 437).

На наш погляд, неприпустимо погіршувати правове становище засудженого і в такій стадії кримінального процесу, як виконання судового рішення. Ця стадія співпадає з третім видом кримінальної відповідальності – реальною. Частина 2 ст. 21 КПК України передбачає, що вирок та ухвала суду, що набрали законної сили в порядку, визначеному цим Кодексом, є обов'язковими і підлягають безумовному виконанню на всій території України.

У статтях 537-539 КПК йдеться про дії суду під час виконання вироку, після виконання вироку, пов'язані з виконанням вироку. Про виконання покарання Кримінальний процесуальний кодекс не говорить. Однак, коли звернутись до Кримінально-виконавчого кодексу, то стає зрозуміло, що після набуття вироком законної сили існують дві паралельні правові реальності, оскільки стадія виконання вироку, як складова кримінального провадження, починає у результаті метаморфози перетворюватись у позасудову процедуру виконання-відбування покарання, яка є об'єктом кримінально-виконавчої діяльності, а суб'єктами в ній виступають засуджені й адміністрація органів та установ виконання покарань. На зміну кримінальним процесуальним правовідносинам приходять кримінально-виконавчі з відповідним суб'єктним складом. Кримінальне судочинство замінюється виконанням покарань.

Здійснюється виконання покарань через організацію кримінально-виконавчої діяльності, метою якої є кара, тобто обмеження прав і свобод засуджених. У результаті втілення у життя такого обмеження прав і свобод піддана кримінальному покаранню особа опиняється у правовому стані відбування покарання, тобто юридичного буття засудженого до відповідного покарання з характерними для нього право обмеженнями у визначений проміжок часу (строк покарання), у визначеному просторі (кримінально-виконавча установа, дисциплінарний батальйон). Стан караності дозволяє формувати правовий статус суб'єктів відбування покарання, індивідуалізувати процедуру виконання покарання.

Необхідно розрізняти правовий статус засуджених і їх правовий стан, як це зроблено у теорії права. Так, Ю. С. Новікова виходить з того, що правовий статус – це юридично закріплене правове положення суб'єкта, тобто його права і юридичні обов'язки, що відображені у нормах права. Що ж стосується правового стану, то це фактичне правове положення суб'єкта, тобто це ті права і обов'язки, якими суб'єкт володіє в реальності. Правовий стан відображає ступінь реалізації, «роботи» комплексу зовнішніх факторів і умов, у яких реалізується правовий статус, а також спрямованість та ступінь задоволення інтересів і потреб носія цього статусу, його конкретні реальні зв'язки. Правовий статус є сукупністю закріплених у законодавстві прав і обов'язків, які знаходяться в статичному стані, тобто в даний момент не реалізуються, а правовий стан є правовим статусом

у динаміці, коли втілюється у життя комплекс реальних, наявних правовідносин [15].

Правовий стан уже покараної судом особи, що зафіксовано обвинувальним вироком, знаходиться в основі правового статусу засудженого, таких його елементів, як специфічні обов'язки, суб'єктивні права і законні інтереси. Основоположна норма, яка визначає правовий статус засуджених, закріплена у частині 3 статті 63 Конституції України, де сказано, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. У Конституції не вказується конкретно, яким саме законом можуть бути обмежені права засуджених. Оскільки мова йде про специфічний правовий статус, то, як зрозуміло, специфіка, особливості тих чи інших обмежень засуджених, визначені насамперед кримінальним законодавством. У статтях 53-64 КК України визначені якісні, змістовні характеристики покарань, властивих їм обмежень прав і свобод, а вироком суду, винесеному у кримінальному процесі, задаються кількісні параметри цих обмежень.

Правовий стан окремо взятого засудженого відображає комплекс його зв'язків з державою, яка застосувала до нього примус, із суспільством, стосунки з персоналом (динамічна безпека), з оточуючим середовищем інших засуджених.

Засуджений, який згідно зі ст. 3 КПК України є стороною кримінального провадження, у тому числі й у стадії виконання вироку, одночасно під час виконання-відбування покарання перетворюється у

суб'єкта кримінально-виконавчих правовідносин з правовим статусом, визначеним главою 2 КВК України. При цьому частина 2 ст. 7 КВК України містить положення, згідно з яким засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим кодексом, законами України і встановлених вироком суду. Вирок суду вже визначив, яких обмежень прав і свобод має зазнати засуджений.

Необхідно звернути увагу на те, що редакція частини 2 ст. 7 КВК не зовсім відповідає частині 3 статті 63 Конституції України, оскільки про «цей Кодекс» там нічого не сказано. Правове становище засудженого насамперед визначено на підставі норм матеріального права, норм кримінального законодавства і вироку суду. Погіршувати правове становище засудженого у стадії виконання вироку, де він є стороною кримінального провадження, недопустимо. Процедура виконання-відбування покарання є похідною від такої стадії кримінального провадження, як виконання вироку суду, але це позасудова форма зі специфічною кримінально-виконавчою діяльністю органів та установ виконання покарань. Виконання покарання як видозмінене виконання вироку так само не повинно додатково обмежувати права і свободи засуджених до вже обмежених застосованим покаранням у процесі кримінального судочинства на підставі норм КК і КПК. Заданий конкретизованою (індивідуалізованою) кримінальною відповідальністю правовий стан караності має бути непорушним.

У кримінально-виконавчому праві засуджені характеризуються як суб'єкт відбування покарання [16, с. 214–223] з відповідним правовим статусом, основними правами і обов'язками, задекларованими главою 2 КВК України. У частині 4 ст. 7 КВК йдеться про те, що правовий статус, визначається як законами України, так і КВК, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання. У разі реалізації виконання вироку суду і створення умов для відбування покарання можна говорити як про статичну, так і про динамічну складову застосованого органами і установами виконання покарань державного примусу. Статична закономірність застосованого державного примусу є тим початковим станом, який однозначно детермінує правовий статус засудженого з можливістю індивідуалізації виконання обвинувального вироку. Державний примус - це насамперед фізичний примус, який звернений до фізичної або матеріальної складової існування суб'єкта, безпосереднім об'єктом впливу є фізичне буття засуджених, їх свобода. Фізичний примус відбивається на громадському стані, статусі, майні, коштах громадян [6].

Безжальний механізм державного примусу і сьогодні, як і десятиріччя назад, переважно спрямований на те, щоб перемолоти у своїх жорнах долі людей (страждання завдаються не тільки засудженим, але й членам їх сімей, близькому оточенню). Натомість, наприклад, Європейські в'язничні правила виходять з того, що поведження з ув'язненими потребує забезпечення умов, що не порушують людської гідності і пропонують ув'язненим

зайняття змістовною діяльністю і програми, таким чином готуючи їх до реінтеграції у суспільство [17]. Таким чином, змістовне наповнення нормативно закріпленої форми, як «виконання покарання» або ж «поводження з правопорушниками», дозволяє переконатись у якісно різному ставленні до засуджених в Україні, коли задіяний механізм державного примусу, і до правопорушників згідно з рекомендаціями міжнародних стандартів, які наголос роблять не на обмеженні прав і свобод, а на дотриманні прав людини, необхідності поваги людської гідності. Правила Нельсона Мандели виходять із того, що при поведженні з ув'язненими необхідно послідовно втілювати у життя п'ять основоположних принципів, серед яких, зокрема, у Правилі 1 йдеться про те, що всі ув'язнені повинні користуватися шанобливим ставленням через властиву їм гідність і їх цінність як людської особистості. Правило 2 рекомендує адміністрації в'язниць враховувати індивідуальні потреби ув'язнених. І головне, Правило 3 виходить з того, що тюремна система не повинна збільшувати страждання, що вже були спричинені самим фактом ув'язнення, яке призводить до позбавлення права особи на самовизначення. За Правилем 4 строк ув'язнення має використовуватись для забезпечення реінтеграції правопорушників у суспільство після їх звільнення, а для цього тюремна адміністрація повинна надавати можливість для отримання ув'язненими освіти, професійної підготовки і роботи, а також інші види доступної допомоги, в тому числі морального, духовного, соціального, медичного і спортивного характеру.

Всі ці програми, заходи і послуги повинні надаватись з урахуванням індивідуальних потреб ув'язнених [18].

Як можна зрозуміти з правила 3 Правил Нельсона Мандели і правила 102.2 Європейських в'язничних правил, виходять із того, що засуджений уже зазнав покарання, оскільки йому були заподіяні страждання самим фактом ізоляції, поміщенням у в'язницю, тобто особа знаходиться у правовому стані покараного, коли на перший план виходить статична складова механізму державного примусу. Статична частина механізму державного примусу включає реалізовані, такі, що стали дійсністю заходи державного примусу, до яких певні особи змушені пристосовувати свою поведінку [7].

Таким чином, застосований державний примус до засуджених розуміється за міжнародними стандартами як статична його складова, як те, що уже має місце, що вже сталося. При цьому як Правила Нельсона Мандели, так і Європейські в'язничні правила виходять з того, що ув'язнений знаходиться у статичному правовому стані покараного, коли реалізуються його специфічні права і обов'язки, а поведження із засудженими спрямоване насамперед на задоволення їх конкретних інтересів і індивідуальних потреб під кутом зору створення динамічної безпеки як складової безпечного середовища у в'язницях.

Варто звернути увагу на те, що Європейські в'язничні правила і Мінімальні стандартні правила ООН стосовно поведження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) констатують, що сам факт застосування ув'язнення заподіює покараному

страждання, покарання пов'язане зі стражданнями. Вказані міжнародні документи, рекомендують організувати поводження з ув'язненими таким чином, щоб не збільшувати страждання, заподіяні ув'язненням, а це, як видається, можна тлумачити так: юридичний факт застосування покарання має місце, він є підставою для правовідносин у межах кримінальної відповідальності, ув'язнений вже знаходиться у правовому стані покараного, тому збільшувати кару (обмеження прав і свобод) з породженими нею стражданнями адміністрація в'язниць не повинна. Адміністрація в'язниць не повинна виконувати покарання, її обов'язком має бути забезпечення безпечного середовища в установі (фізична, динамічна і процедурна безпеки), що підпорядковано необхідності виконання обвинувального вироку; створення умов ув'язнення, які б відповідали сучасним цивілізаційним уявленням про людську гідність, надавати ув'язненим соціальну допомогу, пропонувати їм зайняття змістовною діяльністю і впроваджувати програми підготовки для полегшення реінтеграції у суспільство після звільнення.

При цьому створення належних матеріально-побутових умов, соціальна робота, медична і психологічна допомога мають бути збалансованою програмою дій (режимом, як його тлумачать Європейські в'язничні правила), спрямованою на підтримання високих стандартів турботи про ув'язнених, готуючи їх до реінтеграції у суспільство.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Правовий стан караності визначається перспективною і конкретизованою (індиві-

дуалізованою) кримінальною відповідальністю, полягає в обмеженні прав і свобод (правова складова) і спричинених цими обмеженнями стражданнями покараних (моральний аспект). У реальній кримінальній відповідальності, яка розуміється, як вид і міра обмежень в реалізації прав і свобод засудженої особи, що здійснюється органами та установами, уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду, додатково обмежувати права і свободи ніхто не має права, через стабільність і обов'язковість вироку суду. Правовий стан караності надає «правового імунітету» засудженому від свавільного порушення його прав і свобод, якими він фактично володіє в реальності і вже обмежених вироком суду на підставі норм кримінального і кримінального процесуального законодавства. Через це у кримінально-виконавчому законодавстві є неприйнятною норма (частина 2 ст. 7 КВК України), яка передбачає можливість обмеження правового статусу засуджених ще й «цим Кодексом». Значення правового стану караності полягає в тому, що він знаходить свій прояв у виконанні вироку суду і робить зайвим виконання покарань, яке не може вийти за межі конкретизованої (індивідуалізованої) кримінальної відповідальності. Правовий стан караності запроваджений вироком суду, який набув чинності, знаходить свій вираз у фактичних, реальних обмеженнях прав і свобод засудженого і в подальшому співпадає з реальною кримінальною відповідальністю, оскільки починається з дня звернення обвинувального вироку суду до виконання, існує протягом строку перебування винної особи в кримінально-правових від-

носінах з державою і припиняється з дня закінчення цих відносин, за загальним правилом, з дня погашення чи зняття судимості. Різниця між кримінальною відповідальністю і правовим станом караності полягає в тому, що «кримінальна відповідальність – це встановлений Кримінальним кодексом України захід державного примусу, що застосовується за обвинувальним вироком суду як відплата (кара) особі, яка вчинила злочин, і становить собою обмеження в реалізації прав і свобод такої особи, що здійснюється відповідними органами, установами та службовими особами», а правовий стан караності є обставиною, коли покарана особа зазнає на собі державного примусу, знаходиться в ситуації, зумовленій обмеженням прав і свобод, до того ж

зазнає від цього прикroachів, мук, страждань. Правовий стан караності невіддільний від відбування засудженим покарання призначеного обвинувальним вироком суду. Персонал органів та установ, уповноважених на виконання вироку, з одного боку має забезпечувати його виконання, створюючи безпечне середовище (фізична, динамічна і процедурна безпеки), а з іншого не повинен виконувати покарання, бо має при поводженні із засудженими допомагати переносити кару, терпіти застосований державою примус, пов'язані з відбуванням покарання труднощі і страждання. Поводження із засудженими не повинно посилювати обмеження прав і свобод, характерних для правового стану караності.

Список використаних джерел

1. Баулін Ю.В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/27/baulin-yu-v-fundamentalni-problemy-kryminalnoyi-vidpovidalnosti.pdf>
2. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид.наук: 12.00.08. Харків, 2021. 44 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року "Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_206#Text
5. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907#Text
6. Кожевников С.Н. Государственное принуждение: сущностные аспекты. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-prinuzhdenie-suschnostnye-aspekty/viewer>
7. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник /Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид. переробл. і допов. – Харків: Право, 2010. - 456 с.
8. Чанышев А.А. Страдание URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHad66b05a4897b325e87aad>
9. Таганцев Н. С. Русское уголовное право Лекции. Часть Общая. Т. 2. С.-Петербург, 1902. 655 с.

10. Уголовное право. Общая часть. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1943. 284 с.
11. Курс советского уголовного права (часть Общая). Т.2. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1970. 671 с.
12. Курс советского уголовного права. В шести томах. Часть Общая. Т.3. – Москва: Изд-во «Наука», 1970. 350 с.
13. Міжнародна наукова конференція: «Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє», 22-23 жовтня 2020 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HoN248jMHc4&t=5157s> (Дата звернення 21 червня 2022 р.).
14. Парусимова Я.В. Страдание как философская категория. URL: <http://www.dslib.net/ontologia/stradanie-kak-filosofskaja-kategorija.html>
15. Новикова Ю. С. Некоторые вопросы разграничения понятий «правовое состояние» и «правовой статус». *Вестник ЮУрГУ Серия «Право»*. Т.13. 2013. С. 12–14.
16. Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания. Харьков: Фолио, 1999. 256 с.
17. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
18. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы) URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf

References

- Ponomarenko, Yu.A. (2021). *Zagalna teoriya viznachennya karanosti kriminalnih pravoporushen*: avtoref. dis. na здобуття наук. ступеня д-ра юрид.наук. Harkiv. *Kriminalne pravo Ukrayini: Zagalna chastina*: pidruchnik. Yu.V. Baulin, V.I. Borisov, V.I. Tyutyugin (red.). (2010). Harkiv: Pravo.
- Novikova, Yu. S. (2013). Nekotorye voprosy razgranicheniya ponyatij «pravove sostoyanie» i «pravovoj status». *Vestnik YuUrGU Seriya «Pravo»*, 13, 12-14.
- Stepanyuk, A. F. (1999). *Sushnost ispolneniya nakazaniya*. Harkov: Folio.

A. Stepaniuk. *Doctor of Law, Professor, Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of the National Academy of Law Sciences of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-0877-6319

The legal state of punishment

In the science of criminal law, punishment is considered as a threat of punishment, as a property of potential criminal liability. In contrast to this approach, we believe that the legal state of punishability is an integral part of real criminal liability, the result of the implementation of state coercion, the actual restriction of the rights and freedoms of the convicted person while serving the sentence imposed on the guilty verdict of the court. The study of this legal phenomenon, which takes place while serving a sentence, has not been paid due attention in the science of criminal and penal law until now. The concepts of the legal state of punishability and the legal status of convicts do not coincide. In the legal state of punishability,

two components can be considered: legal and moral. Legal consists in the restrictions and freedoms of the convicted person, which are provided for by criminal law and the guilty verdict of the court, and for the qualitative and quantitative parameters of these restrictions, the bodies and institutions authorized to execute the sentence should not proceed due to the mandatory verdict of the court. The moral component of the state of punishability is manifested in the sorrows, torments, sufferings suffered by the punished person as a result of the use of state coercion while serving his sentence. European Prison Rules, the UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules), proceed from the fact that the guilty verdict of the court, which provided for imprisonment, has already caused suffering, so the prison administration should not, when treating prisoners, aggravate their suffering by additional restrictions on rights and freedoms. If international documents refer to the treatment of prisoners, then the domestic penal legislation regulates the execution of punishments. The execution of punishments and the treatment of convicts among themselves do not coincide not only in form, but also in content. In Ukraine, there should be no bodies and institutions for the execution of punishments, but there should be bodies and institutions for the execution of a court verdict. The execution of punishments with the implementation of state coercion in extrajudicial activities should be replaced by the treatment of convicts, which provides for the support of persons already punished by a guilty verdict of the court; taking into account the peculiarities of different categories of offenders in order to most effectively meet their needs; providing prisoners with social assistance to facilitate reintegration into a free society upon release.

Keywords: *criminal liability, punishability, legal status, restriction of rights and freedoms, serving a sentence, suffering.*